

A MAGYARORSZÁGI HADIGONDOZÁS SZERVEZETÉNEK ÉS A HADIGONDOZOTTAK SORSÁNAK ALAKULÁSA 1914–1933 KÖZÖTT

A háborúk áldozatairól való szervezett állami gondoskodás Magyarországon az első világháború idején alakult ki. A háború kitörésekor az egyetlen, kizárólag katonai rokkantakat befogadó intézmény a nagyszombati rokkantház volt, a kormányzat szinte egyedüli és meghatározó eszköze a segítségnyújtásra pedig a segélyek és járadékok folyósítása, amellyel mindössze a megrokkant vagy elesett, elhalt katona kieső jövedelmét kívánták pótolni. Ez volt tehát a honi hadigondozás kiinduló pontja, amelyből nem egészen négy év alatt – minden hibájával és hiányosságával együtt – egy európai szintű hadirokkant-ellátó intézményrendszer alakult ki. Dolgozatomban a vizsgált időszak hadigondozásának irányítását, intézményrendszerének fejlődését kívánom bemutatni, valamint a hadirokkantak, hadiárvák és hadiözvegyek helyzetét, amely – mint látni fogjuk – nem alakult túl kedvezően.¹

A kezdetek

A háború elején a csataterекről tömegesen a hátszágba szállított sebesültek és rokkantak egy, a gyógyításukra és utókezelésükre javarészt felkészületlen államra voltak utalva, amelynek vezetése az invalidusok gyógyításában, gondozásában, valamint a háborúban elesettek családtagjainak támogatásában is a társadalom segítségére szorult. A beteg, sebesült, rokkant katonák egészségügyi ellátására elsősorban a Magyar Vöröskereszt Egylet eszközei álltak rendelkezésre, amely rögtön a háború kitörése után mozgósította tábori alakulatait, s a harctérre küldött többek között tábori kórházakat, sebészcsoportokat, segélyhelyeket, raktárakat, valamint folyamatosan kórház- és segélyvonatokat is indított a frontra. A Vöröskereszt Egylet több tízezres tagsággal, jól képzett hivatásos és önkéntes ápolónői karral bírt, a hátszágban pedig már a háború előtt is 30 ezer lábadozó katona gyógy- és utókezelésére alkalmas rendszert épített ki üdülőházakkal és üdülőhelyekkel.² A kezdetektől gyűjtése-

¹ A hazai hadigondozási intézményrendszer, valamint a hadirokkant-gondozás történetét lásd részletesebben Karika Tímea: A hadirokkantak helyzete Magyarországon 1914–1939 között. In: *A mozgássérült problematika Közép-Kelet-Európában a 20. század első felében*. Szerk. Varga G. Lajos – György László. Kelet-Európai Tanulmányok XIII. Budapest, 2022, 41–85., továbbá a szerzőnek a magyarországi hadigondozás történetéről a *Nagy Háború blogon öt részben* megjelent cikksorozatot: <https://nagyhaboru.blog.hu/authors/KarikaTímea> (utolsó letöltés ideje: 2022. szeptember 26.).

² Kapronczay Károly: A Magyar Vöröskereszt megalakulása és tevékenysége az I. világháborúban. In: *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaeegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete*.

ket indítottak a lakosság körében, megszervezték az adományok eljuttatását a katonákhoz és családjaikhoz, tudakozó irodát létesítettek a katonák után érdeklődő hozzátartozók részére, s mindenekelőtt ápolták, gyógyították a beteg és sebesült, sérült katonákat, szervezték átképzésüket, a polgári életbe való visszavezetésüket. A háború végén 17 alegységet (intézmények, bizottságok, raktárak stb.) működtetett az egyesület. Ezek egyike, a Lábadozó Sebesülteket Elhelyező Bizottság, jelentést adott közre három esztendei (1914. szeptember 21. és 1917. szeptember 21. közötti) működéséről. E jelentésből a *Magyar Figyelő* című folyóirat emelt ki számos statisztikát, amelyek közül érdemes néhányat idézni, már csak azért is, mert ezek nem csupán a bizottság sokrétű feladatait mutatják be, hanem érdekes és fontos információkat szolgáltatnak a gondozásába került katonákról is.

„A lábadozó sebesülteket elhelyező bizottság ez idő szerint 28 otthon tart fenn 2600 ágygal. 13 otthon megszűnt. Az otthonok között szervezettségével figyelmet érdemel a rákosszentmihályi tüdőbetegotthon, ahol minden jelentkező egészségi állapotához, hajlamához, ügyességéhez mért foglalkoztatáshoz jut, mesterséget tanulhat, s már az oktatási idő alatt is díjazást nyer. [...] A betegstatisztikából kiderül, hogy a lábadozóba utalt betegek között legnagyobb számmal (7429) tüdőbajosok szerepeltek. Megdöbbentően nagy a fülbajosok és a gégebajosok száma is. [...] A katonai gazdasági ügyosztály jelentéséből kiderül, hogy az állomány 68%-a a harctéren szerzett sebesüléssel, 32%-a pedig a harctéren szerzett betegséggel került a lábadozóba. Haláleset 2 fordult elő. Az állomány polgári foglalkozását tekintve 3% hivatalnok, 11% kereskedő. 32% iparos, 54% földműves volt. Analfabéta 23% volt, ebből magyar ajkú 3%. Az elbocsájtott legénységéből a sebesültek közül 42% lett harctéri szolgálatra alkalmas, 37% segédszolgálatos, 21% rokkant, a belbetegek közül 45% harctéri szolgálatra alkalmas, 29% segédszolgálatos, 26% rokkant. [...] A jogvédő ügyosztály 1916. január 1-ig körülbelül 6400 esetben adott szóbeli tanácsot és körülbelül 5000 ügyben járt el. Ebből 78 esetben indított válópert, 46 esetben lakásbérleti pert, 38 esetben örökbefogadási törvényesítési eljárást.”³ Az előbbi adatok közül fontos kiemelni a földművesek arányát, amely nem csak a Vöröskereszt által ápolat sebesültek tekintetében, de a hadirokkantak összességére vonatkoztatva is nagyjából helytálló. Ugyanakkor figyelemre méltóak a jogvédő ügyosztály által intézett, kiemelt esetek típusai is, amelyek olyan, a háború okozta súlyos társadalmi problémákra mutatnak rá, mint a távollévő katona családjának felbomlása, törvénytelen gyermekek születése, illetve ezen családok anyagi kiszolgáltatottsága.

A hadirokkantak és családjuk, valamint a hősi halált halt katonák hozzátartozóinak nehéz helyzetén igyekeztek enyhíteni a társadalom különféle rétegeiben

Szerk. Kapronczay Károly. A Magyar Tudományos Intézet tudományos közleményei 87. Budapest, 2015, 198–200.

³ A Vöröskereszt Egyesület jelentése háromévi működéséről. *Magyar Figyelő*, 1918. 1. sz. 223–224. A halálesetek alacsony számát tekintve vegyük figyelembe, hogy a bizottság intézeteibe a kórházi kezelés után, elvileg gyógyultan kerültek rehabilitációs célból a katonák.

megindult szerveződések is. Már a háború legelején több, segítő célú szervezet alakult meg – közülük az egyik legismertebb az Augustza főhercegnő által létrehozott és a nevét is viselő Augustza Gyorssegély-alap volt, amely mellett még számtalan egyéni akció, egyházi és egyesületi gyűjtés révén kezdtek felhalmozódni a segélyezésre fordítható pénzüsszegek és más javak. Ezek összehangolására és szétosztására jött létre az Országos Hadsegélyező Hivatal és az Országos Hadsegélyező Bizottság, amelyek ugyan állami akaratból születtek meg, de teljesen a társadalomra támaszkodtak, hiszen nem volt hivatalszervezetük és a kormány anyagi forrásokat sem biztosított a működésükhöz.

A háború elején jószerivel az egyetlen, az állam által a hadiveszteséget szenvedettek részére nyújtott segítség a pénzellátás volt. A hadirokkantak, -özvegyek és -árvák járadékának folyósítását az 1875. évi LI. és az 1887. évi XX. törvénycikk alapján a honvédelmi minisztérium és a pénzügyminisztérium intézte, akár a hivatásos, akár a besorozott állományról volt szó. A több mint harminc évvel korábban hozott jogszabályok által biztosított rokkant- és özvegyi nyugdíjak összege azonban lehetetlenül alacsony volt, s vásárlóértéküket a háborús infláció még inkább csökkentette. Egy közlegény özvegye például évi 48 korona nyugdíjban részesült, amely a háború utolsó évében mindössze 3 kg disznósírra volt elegendő vagy 61 kg barna kenyérré, esetleg 26 liter tejre. A hivatásos katonák özvegyei és a rokkant tisztek, altisztek járandóságukat tekintve jóval kedvezőbb helyzetben voltak, ám arányuk kisebb mértékű volt a besorozott állományhoz tartozókéhoz képest, akik között ráadásul – ahogy a Vöröskereszt Egylet fent idézett statisztikája is mutatja – többségben voltak a földművelésből élők. A besorozott földművesek és családjaik képezték a háború legnagyobb kárvallottjainak rétegét: az ő megélhetésük került leginkább veszélybe, hiszen a rokkant és súlyos, tartós betegséget szerzett földművesek voltak legkevésbé alkalmasak az addigi megélhetésüket biztosító nehéz fizikai munkák elvégzésére, a más szakmára való átképzés esetükben volt a legkevésbé megvalósítható. A járadékok mellett az állam hadisegélyt és lakbérsegélyt is folyósított a rászorulóknak,⁴ s helyzetük könnyítésére tett néhány kisebb intézkedést, ám a pénzellátásuk viszonylagos rendezésére csupán a háború után kerülhetett sor.

A Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottság és a Rokkantügyi Hivatal tevékenysége

A hadigondozás intézményrendszerének kiépítése csupán 1915 tavaszán, több mint fél évvel a hadba lépés után kezdődött el, amelynek legfőbb oka az volt, hogy a cs. és kir. hadügyminisztérium maga akarta irányítani a folyamatot, ám annak

⁴ A segélyezésről lásd bővebben Suba János: Az Országos Hadigondozó Hivatal. *Rendvédelem-történeti füzetek*, 2010. 21. sz. 125–126.

érdekében nem igazán tett lépéseket.⁵ Már háború kezdetén több tízezer sebesült katona került a frontról a kórházakba, akik közül a legtöbb csonkult és bénult katona a kezelés befejezése után szakszerű utógyógykezelés és művéttaggal való ellátás nélkül került haza, s akiknek a kezelése csak az intézményrendszer kiépülése után folytatódhatott, ami sok esetben nyilván jelentős mértékben csökkentette annak eredményességét. Mindeközben egyre gyarapodott a hadiözvegyek és hadiárvak száma is, ám az ő ügyük hosszú időre és jelentős mértékben háttérbe szorult a rokkant, beteg katonákéhoz képest.

Az első hónapokban a kormány egyik leginkább szembetűnő és leggyorsabban megoldandó feladata a harctérről súlyos sebesüléssel, sérüléssel, betegséggel hazaszállított katonákról való gondoskodás volt. Az ezzel kapcsolatos teendőknél három fő területét határozták meg: egészségügyi segítségnyújtás (gyógyítás, rehabilitáció, protézis-előállítás), anyagi támogatás, valamint a polgári életbe való visszavezetés (átképzés, munkaközvetítés). A feladatok ellátásának megszervezése és irányítása elsősorban a miniszterelnök, gróf Tisza István nevéhez fűződik, aki a kezdetektől igyekezett biztosítani a sebesült, súlyosan sérült és beteg katonák ápolását, gyógykezelését. Rögtön a hadüzenet után felkérte dr. Dollinger Gyulát, az ország vezető ortopéd sebész szaktekintélyét a budapesti, Révész utcai hadikórház berendezésére és vezetésére. A miniszterelnök kezdeményezésére foglalták törvénybe,⁶ hogy azok a háborús fáradalmak következtében rokkanttá vált katonák, akik esetében kilátás van keresőkéességük visszaállítására, orvosi utókezelésre, gyakorlati oktatásra, szükség esetén művéttagra jogosultak. Ugyanez a jogszabály a rokkantak és az elesett katonák családtagjai részére fizetendő segélyekről is rendelkezett. Tisza kezdeményezésére és elnökletével alakult meg 1915 márciusában a Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottság (a továbbiakban: CSBKGB), amely még mindig társadalmi jellegű szervezet volt, ám ez a testület tette meg az első lépéseket a magyarországi hadirokkant-ellátó rendszer kiépítésére. A bizottság alelnökének az akkor közoktatási államtitkárként működő gróf Klebelsberg Kunót nevezte ki a miniszterelnök, aki Tisza István 1917-es lemondásáig irányította a hazai hadirokkant ügyet. (Tisza Klebelsberget bízta meg később a Rokkantügyi Hivatal és az Országos Hadigondozó Hivatal vezetésével is.)

A CSBKGB első feladata a hatásköre alá tartozó katonák összeszámlálása volt, ennek alapján kívánták megszervezni a még kezelésre szoruló hadirokkantak gyógyítását, utógondozását és a csonkult vitézek mesterséges testrészekkel való ellátását. 1915 áprilisának végéig mintegy 20 ezer magyar honos hadirokkantat számláltak össze, amelyből körülbelül 12 ezer volt a béna és 6 ezer a csonkult katona, a fennmaradó 2 ezer személy pedig vak, siket vagy tartósan belbeteg. (Ugyanez év

⁵ Vitéz Lukács Béla: *A magyar hadigondozás újjászervezésének kérdése. Tájékoztató jelentés és javaslat.* Budapest, 1943, 71.

⁶ 1915. évi XV. tc. 7–8. §.

szeptemberének végén, egy újabb felmérés szerint, a hadirokkantak száma már 45 ezer fő volt.)⁷

A teendők sürgőssége miatt azonban már az adatok beérkezése előtt elkezdődött a hadirokkantakat ellátó intézményrendszer megszervezése és kiépítése a fővárosban. A Révész utcai kiegészítő hadikórházat március folyamán átalakították ortopéd műtétekre alkalmas sebészeti osztályokká, s felszerelték gyógytornához szükséges gépekkel, forró levegővel és villamos árammal gyógyító berendezésekkel, majd kiegészítették a Váci utcai hadikórházzal, s így 1600 férőhelyes intézménnyé bővítették. A következő, sebesült és beteg katonák gyógyítására és utókezelésére létrehozott fővárosi intézmény a Császárfürdőben kialakított fizioterápiás intézet volt. Az intézetbe bejárni képes katonákat a Lajos utcai elemi iskolában és a Forgách-laktanyában helyezték el, amely így, a császárfürdői barakk-kórházzal együttesen több mint 800 férőhelyet biztosított. A Váci út 57. szám alatti fővárosi elemi iskola épületében rokkantiskolát alakítottak ki, amely 1915 augusztusában nyitotta meg kapuit, egyidejűleg 690 rokkant katona átképzését biztosítva. Időközben vidéken is megkezdődött a hadirokkant-ellátó szervezet kiépítése, Pozsonyban nagyjából 1400 férőhelyes utókezelő gyógyintézetet, a fémipari szakiskolában rokkantiskolát és mesterséges testrészeket előállító műhelyt is létesítettek. 1915 augusztusában a CSBKGB átvette az addig a Vöröskereszt Rokkant Katonákat Gyámoló és Elhelyező Hivatala által fenntartott lábadozó otthonokat, valamint munkaerő-közvetítő és -elhelyező hivatalszervezetet,⁸ majd nem sokkal később megszűnt. Ügykörét és addig kiépült intézményrendszerét az 1915 szeptemberében megalakult m. kir. Rokkantügyi Hivatal vette át és bővítette tovább. A hivatal létrejöttét és feladatait már jogszabály írta elő: a 3.301/1915. M. E. rendelet úgy rendelkezett, hogy a csonkított, béna és belbeteg katonák ügyének egységes irányítása, szervezése és igazgatása céljából felállított m. kir. Rokkantügyi Hivatal a megrokkant katonák orvosi utókezelésére és gyakorlati oktatására intézeteket, részükre mesterséges testrészeket előállító műhelyeket, mezőgazdasági és ipari kereseti telepeket és műhelyeket állítson fel,⁹ tartson fenn és irányítson, valamint biztosítsa munkaközvetítésüket és szervezze társadalmi gyámolításukat, érdeklükben gyűjtéseket szervezzen, továbbá vezessen róluk nyilvántartást.

A CSBKGB és a Rokkantügyi Hivatal 1915–1917 között 10 utókezelő gyógyintézetet, 8 különleges kórházat, 14 rokkantiskolát létesített, 6 protézisműhelyt szer-

⁷ Ezekbe a létszámadatokba nem számítottak bele Horvát-Szlavónország hadirokkantjai, róluk a Horvát-Szlavón Hadirokkantak Gyógykezelésére és Oktatására Alakított Országos Bizottság (*Zemaljski odbor za liječenje i naobrazbu hrvatsko-slavonskih ratnih invalida*) gondoskodott.

⁸ Bár a Rokkant Katonákat Gyámoló és Elhelyező Hivatal ily módon megszűnt, a Vöröskereszt Egylet egyéb szervein keresztül továbbra is részt vett a sebesült és beteg katonák ápolásában és utógondozásában, egyebek mellett a Lábadozó Sebesülteket Elhelyező Bizottság révén is.

⁹ A 70/1917. M. E. rendelet megnyitotta a lehetőséget a hadiözvegyek és -árvák kereseti telepekre költözése és foglalkoztató műhelyekbe való felvétele előtt is.

vezett, kereseti telepeket állított fel, s országszerte munkaközvetítő irodákat működtetett. A magyarországi hadirokkant-ellátó intézményrendszer központja a főváros volt, a legjelentősebb vidéki intézményközpontok (ahol többféle hadirokkant-ellátó intézmény és intézet is működött) pedig Pozsony, Kassa, Sátoraljaújhely, Debrecen, Kolozsvár és Arad. A tüdő- és szívbeteg katonák gyógykezelésére szolgáló különleges kórházakat főként a Felvidéken és Erdélyben (például Besztercebányán, Királyhelmecen, Munkácson, Aradon, Alsószombatfalván) hozták létre, rokkantiskolákat pedig a vidék intézményközpontjaiban működők mellett Tokajban, Kalocsán, Vácott, Törökszentmiklóson, Bián és a Veszprém megyei Gicen. A munkaközvetítőket leginkább néhány nagyobb intézetben vagy városban helyezték el.¹⁰ A Rokkantügyi Hivatal feladatait előíró rendelet nem tért ki a gyógyíthatatlan, súlyos állapotú, magukat eltartani és ellátni képtelen rokkantak elhelyezésére. Ez ügyben az állam még mindig a társadalomra hagyatkozott,¹¹ ahogy az idézett jogszabályban szereplő úgynevezett kereseti telepek ügyében is.

A rokkantiskolát végzettek közül sokan el tudtak helyezkedni önállóan vagy az erre a célra létrehozott rokkantak munkaközvetítőjén keresztül. Azok támogatásában viszont, akik nem tudtak egyedül boldogulni, a Rokkantügyi Hivatal a közjótékonyásra alapozott. A földművelésből megélni képes rokkantak és családjuk részére kertesház-vásárlási alapot létesítettek és gyűjtést szerveztek,¹² az ipari és mezőgazdasági képzést nyert rokkant katonák számára pedig kereseti telepek létrehozását kezdeményezték. Az első ilyen kezdeményezést a kalocsai érsek, Várady Lipót Árpád telekadományozással és százezer korona felajánlásával alapozta meg. A kalocsai telepet, amely 1917-ben kezdett működni,¹³ faiparos rokkant katonák számára hozták létre, s itt asztalos-, faesztergályos- vagy bognármesterségekre képezték ki hadirokkantakat. Az asztalosműhely mellett méhészeti, „gyümölcsészeti”, kertészeti és baromfitenyésztési telepet is terveztek, továbbá családi házakat is építettek a rokkant katonák és családjaik számára.¹⁴

A 3.301/1915. M. E. rendelet előírta a rászoruló rokkant katonák művétaggal való ellátását, s e célból műhelyek létrehozását is. 1917-re hét művétaggyártó műhely működött az országban, amelyek közül az első és meghatározó műhely

¹⁰ A hadirokkant-ellátó intézetek és intézményekkel kapcsolatos adatok tekintetében lásd Suba: i. m. 130–131.

¹¹ Ez ügyben több adományozásról és gyűjtésről is tudunk, ám az eddig ismert adatok szerint azok nem vezettek eredményre. 1922-ben Budapesten, a Timót utcában hozták létre az első hazai rokkantotthont a Nagy Háború invalidusainak.

¹² Ezeket később haditelkeknek nevezték el és az 1820/1917. M. E. rendelettel biztosították védelmüket.

¹³ 5123/1917. sz. „A rokkant katonák részére Kalocsán felállítandó faipari kereseti telep. Hirdetmény.” *Czeglédi Újság*, 1917. 13. sz. (1917. március 25.) oldalszámozás nélküli 9.

¹⁴ Kereseti telepekkel több helyen is próbálkoztak, például Törökszentmiklóson és Győrben is, vagy a háború után Fóton, ezek azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket.

1915 elején Budapesten alakult meg, dr. Dollinger Gyula javaslatára. Az első világháború alatti magyar művégtaggyártás magas színvonalon oldotta meg feladatait, ami elsősorban dr. Dollinger érdeme, aki már a háború kitörése előtti években tervezett művégtagokat.

Az Országos Hadigondozó Hivatal

Láthatjuk tehát, hogy 1917-re tulajdonképpen felállt a hadirokkantak rehabilitálását segítő valamennyi tervezett intézménytípus, ám mindeközben a hadiárvákról, s legfőképp a hadiözvegyekről való állami gondoskodás alapvetően háttérbe szorult.¹⁵ Ezért is jelentett nagy előrelépést a magyarországi hadigondozásban a 900/1917. M. E. számú rendelettel 1917 márciusában megszervezett Országos Hadigondozó Hivatal (továbbiakban: OHH) létrejötte, ugyanis a rendelet azt is rögzítette, hogy a hadirokkantaknak és családjuknak, továbbá a harctéren elesett vagy a hadiszolgálatban szerzett sérülés, betegség vagy hadifáradalmak következtében elhalt egyének özvegyeinek és árváinak gondozása nemzeti feladat, és azt az államnak az OHH-n keresztül az önkormányzati hatóságok és a társadalom közreműködésével kell teljesítenie. Ennek értelmében a teljes hadigondozás (tehát már nem csak a hadirokkant-gondozás) országosan egységes vezetés és irányítás alá került, amelyet közvetlenül a miniszterelnökség alá rendeltek. A jogszabály a hadigondozottak támogatására úgynevezett hadigondozókat jelölt ki: a hadiárvák mellé pártfogókat, a hadirokkantak és hadiözvegyek mellé tanácsadókat, elrendelte az ilyen szolgálatra alkalmas személyek összeírását községi és városi szinten. A jegyzékek összeállítását és szétküldését a járási főjegyzők feladatává tette. A 900/1917. M. E. rendelet községi, járási és törvényhatósági hadigondozó bizottságokat hívott életre, amelyek számára előírta az illetékességük alá tartozó hadirokkantak és más hadigondozottak felkutatását (községek, városok), az árvaszékekkel együttműködve azok gondozását, valamint a vármegyei hadigondozó bizottságokat (élükön a főispánokkal) jelölte ki az alsóbb szintű bizottságok munkájának felügyeletére, továbbá a nehéz helyzetű hadirokkantak gyermekeinek és a hadiárváknak a gyermekvédelmi intézményekbe való elhelyezésére. A hadigondozás terén a társadalom szereplőivel és a gazdasági élet résztvevőivel való együttműködés biztosítására alakult meg az Országos Hadigondozó Tanács, amelynek elnöke a miniszterelnök, ügyvezető alelnöke az OHH elnöke, fővédnöke pedig Zita királyné volt.

Az OHH létrejöttekor annak élére is Klebelsberg Kunót nevezték ki, ő azonban Tisza István lemondása után távozott e posztról. Az új elnök 1917 júniusától gróf Teleki Pál lett, aki a korábbi sémákat elvetve új módszert vezetett be a hadigondozásban: az OHH gondoskodására utalt egyénekre, illetve családokra szabott segít-

¹⁵ Addigra szinte a teljes, hadirokkantakat ellátó intézményhálózat kiépült, az OHH új létesítményeket a későbbiekben nemigen hozott létre, leginkább néhány, korábban alapított intézet átadása csúszott át működésének idejére.

ségnyújtást helyezte előtérbe, amely elsősorban az intézeti kereteken kívül esőket érintette. Minden eléjük került rokkant katona, illetve hadiözvegy, hadiárva helyzetét alaposan megvizsgálták és ügyüket úgy próbálták megoldani, hogy az hosszú távon biztosítsa a gondozott és családjának megélhetését. Teleki módszerének egy másik alapvetése volt, hogy a gondozásra szoruló egyének nem egyforma pénzellátásra jogosultak, hanem arra, hogy ügyeikkel egyformán foglalkozzanak. A cél – Teleki megfogalmazása szerint – az volt, hogy a hadigondozottak magukról gondoskodni képes, önérzetes és önálló emberekké váljanak, akik nem a pénzellátásra alapozzák a megélhetésüket.¹⁶

Az OHH megalakítása és a hadigondozás kiterjesztése a hadiözvegyekre és -árvákra sem jelentett teljes elégedettséget nyújtó megoldást a hazai hadigondozásban.¹⁷ Az új hivatal működését számos kritika érte emiatt, többször szólaltak fel például országgyűlési képviselők a hadirokkantak elhúzódoó kezelése, nem megfelelő mértékű pénzellátásuk, munkaközvetítésük bonyodalmai vagy a mezőgazdasági munkásokból ipari munkássá való hadirokkant-átképzések hibás aránya miatt is. Nehezményezték még, hogy a háború negyedik évében sem álltak rendelkezésre pontos számadatok a hadigondozottakról, de a legnagyobb problémát az jelentette, hogy a vidéki érintettekhez szinte egyáltalán nem jutott el hadigondozás lehetőségének híre. Ennek fő oka az volt, hogy a 900/1917. M. E. rendeletben előírt hadigondozói, valamint a 3.510/1918. M. E. rendelettel felállított kormánybiztosi rendszer és a hadigondozottak ügyeinek intézését segítő népirodák általában nagyon lassan, és nem is mindenhol épültek ki. Teleki Pál az országgyűlés 1918. augusztus 7-i ülésen igyekezett tételelesen válaszolni a bírálatokra. Felszólalására reflektált gróf Tisza István is, aki leginkább a pártfogói szolgálat hiányosságában látta a hazai hadigondozás eredménytelenségének okát. Tisza álláspontját támasztja alá, hogy az 1917 márciusában rendeletileg előírt, a hadigondozói feladatra alkalmas és arra vállalkozó személyek névsorát tartalmazó jegyzéket Veszprém vármegye főispánja például csak 1918 januárjában küldte meg az enyingi járás főszolgabírájának, aki pedig május 14-re hívta be a településekről a lehetséges hadigondozókat a járási hadigondozó bizottság alakuló ülésére. A feladathoz való társadalmi hozzáállást mutatja az egy-egy településen hadigondozói szerepre vállalkozó személyek szám-

¹⁶ Teleki Pál: Egyéni bánásmód a rokkantgondozásban. In: *A mai magyar szociálpolitika*. Szerk. Martonffy Károly. A korszerű közszolgálat útja 10. Budapest, 1939, 233–234. Teleki egyébként ebben az írásában, valamint az OHH *Sociálpolitika és hadigondozás* című kiadványában (Budapest, 1918, 27–72.) is számos esettel szemlélteti módszerét és annak hatását. Meg kell jegyeznünk, hogy a későbbi miniszterelnök működésének kezdetétől érvényesítette a Fajegészségügyi Társaság elveit is a hadigondozásban, például igyekezett a földművelésből élő hadirokkantakat vidéken tartani, a sokgyermekes családokat támogatni, stb. – ezeknek az elveknek az utóbbi kiadványban külön fejezetet is szenteltek (75–78.).

¹⁷ Teleki 1939-es visszaemlékezésében 2500, az általa bevezetett „egyéni bánásmód” alapján megoldott esetet említ, ez azonban igen kevés volt a hivatal hatáskörébe tartozó hadigondozottak létszámához képest.

aránybeli különbsége: Veszprém megye kisebb-nagyobb községeinek neve mellett néha csak egy vagy két személy, átlagosan 10-20 személy neve szerepel, de előfordul az is, hogy több mint 60 nevet olvashatunk bizonyos nagyközségek esetén. A legszembetűnőbb különbség a megye két városa között volt: míg a megyeszékhelyen 65, a megbízatásra jelentkező személyt jegyezték fel, addig Pápa városa közel 300 lehetséges hadigondozót tudott felmutatni.¹⁸ Ugyanezen évben *Békésvármegye Hivatalos Lapja* többször is tudósított a helyi hadigondozás zavartalan menetéről, a népirodák megalakulásáról. Hangsúlyozták azonban a tömegesen érkező hadisegélyügyek intézésének problémáját, valamint azt is, hogy a vármegyei közigazgatási tisztviselők közül egyre többen betegednek meg vagy merülnek ki az őket elárasztó, nagyrészt felesleges adminisztrációs feladatok ellátása miatt. A gyulai hadigondozó népiroda egyébként 1918 márciusában kezdte meg működését a vármegyeháza épületében, azon belül is a levéltárban. Vezetőjéül Antalóczy Nándor vármegyei főlevéltárost nevezte ki az OHH, aki a lap szerint „a hivatalos órák alatt a nagyközönségnek mindenkor rendelkezésére áll”.¹⁹

A háború kezdetétől a hadiárvak ügyében az árvaszékek jártak el és az általános gyermekvédelmi akciót is kiterjesztette rájuk a belügyminisztérium. Az volt az irányelv velük kapcsolatban, hogy a hadiárva, illetve hadi-félarva gyermekek (hiszen legtöbbször édesanyja életben volt) családi körben nevelkedjenek. Ezen a szemléleten az OHH sem változtatott, ugyanakkor a rossz családi viszonyok miatt otthonukból kiemelt hadiárvak és a súlyos hadirokkantak gyermekei elhelyezésére már meglévő árvaházakkal szerződtek. A családjuk körében nevelkedő gyermekek és maguk a hadiözvegyek jóformán csak a kisösszegű járadékokra, a hadiárvak után járó nevelési pótléokra, segélyekre és a közjótékonyagra számíthattak. Az ő ügyükben a háború alatt nem sok előrelépés történt. A hadügyminisztérium létesített ugyan Budapesten az Eötvös téren egy nagyobb konfekciós műhelyt, majd néhány kisebbet is, amelyek főként hadiözvegyeket és hadiárvakat foglalkoztattak, de ez kevesek megélhetéséhez járult hozzá.²⁰ Sok özvegy kénytelen volt újra férjhez menni megélhetésének biztosítása miatt, vagy szüleikhez költözni, amennyiben azok be tudták fogadni őket gyermekeikkel együtt.

Az OHH 1917. március – 1918. november közötti működése alatt tehát nagyrészt azzal az intézményhálózattal dolgozott, amely a Rokkantügyi Hivatal fennállása alatt épült ki. A Nagy Háború első éveiben jellemzően a hadirokkantak ellátására koncentrált a kormányzat, ez a gyakorlatban az OHH idején sem változott igazán számottevően. Annak ellenére, hogy szinte minden előzmény nélkül, hábo-

¹⁸ HU-MNL-VeML-V.355.b. [Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Lajoskomárom község iratai, Polgári kori iratok, 873/1918.]

¹⁹ Hadigondozó népiroda felállítása s működésének megkezdése. *Békésvármegye Hivatalos Lapja*, 1918. 13. sz. 48–49. (1918. március 14.) és Vegyesek. Uo. 1918. 40. sz. 175. (1918. október 3.)

²⁰ A hadiárvak és hadiözvegyek helyzetéről lásd részletesebben Petri Pál: *A magyar hadigondozás történetének vázlatja*. Budapest, 1917, 31–37., 42.

rús viszonyok között európai szintű hadirokkant-ellátó rendszer épült ki hazánkban, a hadiözvegyek, -árvák és -rokkantak megélhetésének biztosítását nem sikerült megnyugtatóan megoldani. A háború végén és az azt követő forradalmi időszakokban működő kormányok egyre inkább szembesültek a hadigondozottak, főként a hadirokkantak elégedetlen tömegeivel.

Hadigondozás az első világháború után

Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság az OHH működésének megszűnéséhez vezetett. A hivatal 1919. január 1-től a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium felügyelete alá került, néhány héttel később pedig Teleki Pált is eltávolították az éléről. Teleki 1918 decembere óta érdemi munkát már nem is végzett az OHH-ban, mivel az a kommunista irányítású Rokkantak Szövetségének köszönhetően teljesen átalakult, utódja is a szövetség egyik tagja, Baron Ferenc lett kormánybiztosi minőségben. A Tanácsköztársaság idején az OHH a Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosság rokkantügyi főcsoportjaként működött tovább Horovitz Jenő szociáldemokrata politikus vezetésével. 1919. április 19-én a rokkantügyek teljhatalmú népbiztosává Szamuely Tibort nevezte ki a Kormányzótanács, akinek utasítására elrendelték az ellátatlan hadirokkantak, -özvegyek és -árvák összeírását, megemelték a segélyek összegét és intézkedéseket tettek az intézményekben élők élelmszer-ellátásának javítására is, ám ezen rendelkezések nem, vagy nem maradéktalanul kerültek végrehajtásra. A magyar hadigondozásnak ezt az időszakát a Horthy-korszak szakemberei közül többen is végletesen negatívan jellemzik, a tanácskormány rovására írva a hadigondozó intézetek kifosztását, a hadirokkantak utógondozó-intézetekből való szétszéledését, a hadigondozó intézmények vagyonának, a működést biztosító alapoknak az elherdálását.²¹ Annak megítéléséhez azonban, hogy milyen mértékben felelős a kömmün a hadigondozás szétzilálásáért, további kutatások szükségesek.²² Az mindenesetre bizonyosnak tűnik, hogy az Országos Hadigondozó Hivatalban őrzött egyéni iratok szinte teljes egészét a Tanácsköztársaság idején égették el, ami megnehezítette a hadirokkantak ügyeinek elbírálását, pénzellátásának folyósítását. A helyzetet csak súlyosbította, hogy a volt közös hadsereg kötelékébe tartozók nyugellátási és nyilvántartási iratait a csehszlovák fennhatóság alatt álló nagyszombati cs. és kir. rokkantházban őrizték, a honvédség és a népfelkelés állományába tartozó rokkantak iratainak nagy részét pedig a megszálló román csapatok pusztították el.

²¹ Lásd erről Pettkó-Szandtner Aladár: *A magyar hadigondozás. Visszapillantás és tájékoztató.* Budapest, 1924, 27., és Parádi: i. m. 72.

²² A hadigondozó intézetek egy része a trianoni határon kívül került, a hadirokkantak nagy része néhány év múlva már nem szorult utókezelésre – nyilvánvalóan ezek is okai a hadigondozási rendszer leépülésének.

A trianoni döntés következményei is nagy terheket róttak a magyar hadigondozásra, hiszen a területveszteségek miatt a hadigondozó intézetek jelentős része a szomszédos államalakulatokhoz került. Az idegen megszállás elől a gondozottak és az ápoló személyzet egy része is megindult az ország belseje felé. Az OHH sátoraljújrhelyi rokkantintézetének ápolottjai és személyzete például az intézet megmaradt vagyontárgyait vonatra rakva menekült a cseh megszállás elől, hogy azután hónapokig vesztegeljenek a hatvani vasútállomáson.²³ A kassai hadirokkant utókezelő intézetből menekültekkel együtt végül Székesfehérváron találtak helyet a sátoraljújrhelyieknek, az itt egyesült két intézet egy évvel később, 1920-ban fiú hadiárva iskolává alakult.²⁴ Általános tendencia volt ez, hiszen egyre kevesebb hadirokkant szorult utókezelésre, így a számukra létesített utókezelők és rokkantiskolák egy részét hadiárva-iskolákká alakították, a többit pedig megszüntették vagy összevonták. Hivatalosan 1922-ben fejeződött be a hadifoglyok hazahozatala, így az átszervezéskor szem előtt tartották, hogy a hazatérő rokkant katonák számára szükséges férőhelyeket biztosítani tudják, valamint, hogy azokat is képesek legyenek elhelyezni, akik a háborút követő zavaros időkben nem tudták igénybe venni az utógyógykezelést.

Az OHH 1922-ben megszűnt, feladatait, vagyis a nem hivatásos állomány hadirokkantjainak és hadigondozottjainak ellátását a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium vette át, amelyhez már csak három hadirokkant-intézet tartozott: a budapesti m. kir. Hadirokkant Otthon, ahol a teljesen munkaképtelen, vagyontalan és támasz nélkül maradt rokkantakat helyezték el, az Állami Művégtaggyár és az 1918-ban alapított budapesti Tüdőbeteg Gyógyintézet, amely a tuberkulózisos hadirokkantak gondozására szolgált. Ezekon kívül 1922 végén a tokaji, az ikervári, a nyíregyházi és a székesfehérvári hadiárva-intézet, a hadiárvák váci bőripari szakiskolája és a váci Szilágyi Dezső hadiárva-internátus állt a minisztérium felügyelete alatt.²⁵ A hadiárvák intézeti kereteken belül való ellátása a minisztérium számára részben vagy teljes egészében átengedett intézetekben és szervezetekben is folyt, például árvaházakban, zárdákban, nevelő- és tanintézetekben, lovászképzőkben, beteg és fogyatékos gyermekek részére fenntartott intézményekben. A húszas évek végén közel 100 ilyen intézet állt rendelkezésre, ám ezekben mindössze a számon tartott hadiárvák körülbelül 3%-át tudták elhelyezni.²⁶ Az elemi iskola elvégzése után az intézetekben lakó hadiárvák és hadigyámoltak elsősorban gyakorlati képzésben részesültek. A fiúk ipari és mezőgazdasági képzést nyertek, a lányokat pedig

²³ Pettkó-Szandtner: *A magyar hadigondozás...* 28.

²⁴ Jancsó Sándor: A székesfehérvári m. kir. Vass József dr. hadiárva-intézet története. In: *A magyar hadiárva gondozás 10 éve, 1919–1929*. Szerk. Pettkó-Szandtner Aladár. Budapest, 1929, 26–27.

²⁵ *A M. Kir. Kormány 1919–1922. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.*, Budapest, 1926, 229.

²⁶ Lukács: i. m. 73.

elsősorban gazdasági, háztartási és háziipari oktatásban részesítették. Mindössze néhány helyet biztosítottak a váci internátusban a kitűnő képességű fiú hadiárvának, a lányok közül pedig Nyíregyházán, az „Alapítványi Erzsébet Árvaházban” lakók végezhettek csak el a középiskolát.

A bethleni konszolidáció alatt született meg a hadigondozottak helyzetének és pénzellátásának rendezésével kapcsolatos első jelentősebb jogszabály, a 2700/1922. M. E. rendelet is, amely nyugdíj helyett járadékot és ápolási pótlékot állapított meg a hadigondozottak számára, és az ellátást kiterjesztette a hősi halottak felmenő ági rokonaira és testvéreire is. Az igény-megállapítási folyamat lebonyolítására a főváros kerületeiben, a törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városokban, valamint szinte valamennyi járásban igénymegállapító bizottságokat hoztak létre. Lényeges megjegyezni, hogy a 91.000.IX-a/1922. N. M. M. számú rendelettel a nem hivatásos katonai szolgálat körébe bevonták a hadifogságot, az ellenséges internálást és „a Tanácsköztársaságot támadó ellenforradalomban való részvételt” is, a Vörös Hadseregben teljesített fegyveres szolgálatot azonban csak kivételes esetekben, és szigorú feltételek mellett.

A háború befejezése után 15 évvel született meg a hadirokkantak és más hadigondozottak ellátásáról szóló 1933. évi VII. törvénycikk (közkeletű nevén hadirokkant-törvény), amelynek legfőbb érdeme az volt, hogy törvényi szinten, egységesen és mindenre kiterjedően igyekezett rendezni a hazai hadigondozást, az addig ez ügyben keletkezett közel negyven miniszterelnöki és népjóléti miniszteri rendelet és más, alacsonyabb szintű jogszabály felváltásával. Az eljárási rendszer és a járadékok terén a törvény nem hozott jelentősebb változást, megemlítendő azonban, hogy a korábbi igénymegállapító bizottságok helyett hasonló feladatkörrel hadigondozó bizottságokat szervezett, felsorolta a közreműködő hatóságokat, szabályozta a hadigondozási ellátásokat. Fontos előrelépés volt, hogy végre pontosan megfogalmazta, ki tekinthető hadirokkantnak, hadiözvegynak, hadiárvának, hadigyámoltnak és hadigondozott családtagnak. Lényeges változás még, hogy a hadigondozottak ügyének irányítása 1933-tól újra a honvédelmi tárcához került.

A hadigondozottakat és hadirokkantakat a járadékokon kívül egyéb kedvezmények is megillették, például előnyben részesültek korlátlan italmérési engedélyek, dohányeladási engedélyek vagy mozgófényképüzem-engedélyek kiadása során is, ám legtöbbször megélhetése továbbra sem oldódott meg. Lukács Béla 1943-ban írt szakmunkájában az 1920-as évektől folyósított járadékok összegét is rendkívül alacsonynak ítélte meg és nehezményezte azt is, hogy nagyjából tízezer, 25%-os hadirokkant és hadiözveggy választotta a kormányzat nyomására a rendszeres járadék helyett a végkielégítést, amely egy időre orvosolhatta ugyan gondjaikat, de ennek igénybevételével elestek a későbbi járadékigénylés lehetőségétől.²⁷ Rendkívül nehéz helyzetbe kerültek a hősi halált halt fiaik és unokáik

²⁷ Uo. 73–74.

nyújtotta támasz nélkül álló idős hadigondozott családtagok is, akik közül többen – a veszprémi hadigondozó bizottság által kiadott hadigondozási igazolványok tanúsága szerint – szegényházba kényszerültek. A hadirokkantak koldulása már a háború alatt megoldandó problémaként jelentkezett. A csatáterről csonkán, bénán, vakon hazatért katonákat sok esetben családjuk is koloncnak érezte, amely néha szélsőséges és kegyetlen eseményeket szült. Ezek közül legismertebb talán azoknak a tiszazugi asszonyoknak az esete, akik arzénal mérgezték meg súlyos hadirokkant férjeiket.²⁸

Összegzés

A Nagy Háború idején kialakult, európai szintű hadirokkant-ellátó rendszer 1915–1918 között jelentős eredményeket ért el hazánkban a megrokkant katonák fizikai rehabilitálása terén, ám a hadigondozás egyéb területein az állam kevésbé volt sikeres. A hadirokkantak és hadigondozottak tömegei – megfelelő állami segítség hiányában – még inkább ki voltak téve a háborús, majd forradalmi körülmények és a gazdasági válságok hatásainak, mint a társadalom egyéb rétegei. Helyzetüket kihasználva szinte valamennyi politikai párt és rendszer zászlójára tűzte ügyüket, de a vizsgált időszak állandó politikai és gazdasági változásai közepette megélhetésük tartós biztosítására nem lehetett megfelelő megoldást találni. Sorsuk sajnos a későbbiekben sem alakult kedvezőbben. Egyéni történiáik megismerésének kitűnő forrásául szolgálnak hadigondozási alapirataik, amelyek őrzőhelyei a megyei, városi levéltárak.²⁹ Ezek közül való az alább idézett irat is, amely egy veszprémi hadiözvegy sorsának alakulását mutatja be.

„... *Férjem 1915-ben, tehát az első világháborúban halt meg, és én itt maradtam 6 gyermekkel minden támasz és segítség nélkül. Abban az időben lehetséges volt a végkielégítés kikérése, és mivel gyermekeim ruha és cipő nélkül álltak a tél idején, így kénytelen voltam a végkielégítésbe, mint utolsó mentődeszkába kapaszkodni. [...] Éjjel-nappali munkával jutottam el odáig, hogy felnőttek gyermekeim. [...] Most újból lezajlott egy nagy világháború, és ez is áldozatot követelt tőlem. Valamennyi gyermekem katonai szolgálatot teljesített. Mind nő, családós és olyan nagyon szerény anyagi körülmények között élnek, hogy rólam gondoskodni nem tudnak. Fiam, aki eltartóm volt, 4 év óta orosz fogságban van, és hazajövetelére még egyelőre nem számíthatok. Mivel a részemre megállapított havi özvegyi járadék annyira csekély,*

²⁸ Lásd erről Mátay Mónika – Trádler Henrietta: *Áldozatok a háború után: arzénal mérgezett veteránok*. In: *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. Szerk.: Majoros István. Budapest, 2015, 719–725.

²⁹ A hadigondozási alapiratok a hadigondozottak igényére vonatkozó tárgyalási iratok és igazoló okmányok összességét jelentik, jellemzően több évet, évtizedet ölelnek fel. Ezek őrzésére a 91.000.IX-a/1922. N. M. M. számú rendelet, majd az 1933. évi VII. törvénycikk is a községi és körjegyzőket, a városokban a polgármestereket, Budapesten a kerületi elöljárókat jelölte meg. Az iratok őrzési rendje a hadigondozottak neve szerinti betűrend.

*hogy a közelgő tél előtt sem egy darab fát sem pedig bármit télre beszerezni nem tudok, tisztelettel kérem Miniszter Urat, legyen segítségére egy olyan magyar anyának, aki minden időben igaz magyar szívvel tett eleget kötelességének. [...] Veszprém, 1946. október 7.*³⁰

³⁰ HU-MNL-VeML-V.173.h.1. [Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém város polgármesterének iratai, Hadigondozási iratok, Hadigondozási alapiratok, Kiss Józsefné hadigondozási alapirata.]